УДК 930.25:930.1](4+73)

М. Г. ПАЛІЄНКО*

ОБРАЗ "АРХІВУ" В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: МНОЖИННІСТЬ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Стаття присвячена аналізу інтерпретації поняття "архів" у сучасній західноєвропейській та американській історіографії. Висвітлюється еволюція поняття крізь призму зміни наукової парадигми інформаційного суспільства, у контексті поглядів на сутність архіву істориків, архівістів, філософів, культурологів. Розглядається використання поняття "архіву" як метафори у філософських концепціях та літературних творах.

Ключові слова: архів; архівна наука; методологія; історіографія; наукова парадигма; постмодернізм; інформаційне суспільство.

Упродовж останніх десятиліть розвиток архівної теорії та практики відбувається у контексті глобальних змін, що тривають у соціокультурному та інформаційному середовищі. З одного боку, це зміни у галузі соціогуманітаристики, які відображають еволюцію поглядів на роль та значення архівів у суспільстві, стосунків та взаємозв'язків між архівами та владою, архівами та суспільством. Доступ до інформації все більше трактується як якісна та невід'ємна ознака громадянського суспільства. З іншого боку, процеси інформатизації, запровадження електронних технологій в усі сфери життєдіяльності суспільства та державне управління впливають на створення, форми організації та обігу поточної документації, зумовлюють зміни у технологіях її зберігання. У зв'язку з цим перед архівістами постають нові виклики, які вимагають теоретичного осмислення та обґрунтування.

Ще донедавна у більшості наукових статей та енциклопедичних визначень, присвячених поняттю "архів", домінувала його позитивістська концепція, що була сформована у надрах історичної науки XIX ст. та розвинена представниками різних історичних і архівознавчих шкіл у XX ст. Походження самого терміна дослідники традиційно виводили від грецького "archeion" та латинського "archivum" у значенні урядової (адміністративної) установи, сховища офіційних документів, актів. Сукупне визначення архіву включало кілька складових: архів як зібрання документів, архів як установа, відповідальна за збереження документів, та архів як споруда (приміщення), в якій документи зберігаються[1]. Упродовж історичного розвитку людської цивілізації архіви

* *Палієнко Марина Геннадіївна* – доктор історичних наук, професор, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

© М. Г. Палієнко, 2016

зазнавали структурної еволюції, проте тривалий час їх головна функція залишалася незмінною – забезпечення доказової, правової цінності документів. Храмові та палацові архіви давнього світу, "скарбниці хартій" доби Середньовіччя зберігали передусім династичні хроніки, привілеї, законодавчі та судові акти, обстоюючи й захищаючи інтереси влади. І лише внаслідок лібералізації політичних режимів та розвитку історичної науки у XIX – на початку XX ст. архіви поступово почали перетворюватися на центри історичних досліджень, змінюючи свій образ, за визначеннями французьких істориків Шарля-Віктора Ланглуа (Charles-Victor Langlois) та Робера-Анрі Бот'є (Robert-Henri Bautier), з "*арсеналів влади*" ("*d'arsenal de l'autorité*") на "*лабораторії історії*" ("*le laboratoire d'histoire*")[2].

Проте кардинальні зміни в інформаційному та соціокультурному середовищі на межі XX і XXI ст., як відзначалося вище, змусили замислитися над сутністю та багатоаспектністю архівів, осмислити їх поліфункціональність у житті суспільства та окремої людини. Ці питання упродовж останніх десятиліть активно дискутуються на міжнародних архівних форумах та шпальтах наукових часописів. Причому до обговорення сутності "архіву" як історичного явища та суспільного феномену долучаються не лише архівісти та історики, але й представники інших галузей знань. Отже, дискусія про роль та значення архівів вийшла далеко за межі професії та суто історичного дискурсу. Французькі філософи Мішель Фуко (Michel Foucault)[3] та Жак Дерріда (Jacques Derrida)[4], розглядаючи архів як "*метафоричну основу*", на якій ґрунтується людське знання, пам'ять та влада, започаткували у другій половині XX ст. широке міждисциплінарне обговорення природи архівів.

Ж. Дерріда у своїй широко відомій праці "Архівна лихоманка: Фрейдистське враження" метафорично охарактеризував бажання людства оволодіти минулим – "*архівною лихоманкою*" (франц. "*mal d'archives*", англ. "*archival fever*"), пояснюючи її станом, коли людина "згорає від пристрасті", перебуває у "нескінченному пошуку архіву, що постійно зникає", відчуває "захоплюючу, невщухаючу, ностальгійну жагу архіву, невгамовне бажання повернутися до витоків, тугу за домівкою, ностальгію за поверненням до найбільш архаїчного місця абсолютного початку"[5]. Вислів Ж. Дерріда сьогодні звучить, як ніколи, актуально: "Не існує політичної влади без контролю над архівами, якщо не пам'яттю" ("There is no political power without control of the archive, if not memory")[6]. На думку філософа, ефективна демократизація завжди може бути оцінена доступом до архівів, їх організацією та інтерпретацією. Праця Ж. Дерріда стимулювала пошуки нового сприйняття архівів у самому архівному середовищі. Проблемі формування нової архівної парадигми у період бурхливого розвитку інформаційних технологій та постіндустріального суспільства присвячували аналітич-

ні праці відомі європейські та американські архівісти.

Слід зазначити, що концепція парадигми була артикульована на початку 1960-х років американським філософом та істориком науки Томасом Куном (Thomas S. Kuhn) у його вже класичній сьогодні праці "Структура наукових революцій" ("The Structure of Scientific Revolutions", Chicago, 1962)[7]. Під парадигмою учений розумів визнані професійною спільнотою наукові досягнення, які упродовж певного часу дозволяють останній розв'язувати наукові проблеми у рамках усталеної моделі. Таким чином, парадигма – це своєрідна дисциплінарна "матриця", яка характеризує сукупність переконань, методик, цінностей, що об'єднують професійну спільноту.

Класична архівна парадигма, методологія якої базувалась передусім на принципі поваги до фонду, була сформульована в результаті розвитку теорії та практики архівознавства у другій половині XIX – на початку XX ст. У якості свого головного об'єкта вона розглядала архівні фонди як органічне ціле[8].

Предмет нової парадигми архівної науки відомі представники західноєвропейської та американської архівної думки, зокрема, Террі Кук (Terry Cook), Х'ю Тейлор (Hugh A. Taylor), Тео Томассен (Theo Thomassen), Ерік Кетелаар (Eric Ketelaar) розглядають як "архівну якість" ("archival quality"), зумовлену процесами інформатизації[9]. Х'ю Тейлор був одним із перших, хто наприкінці 1980-х років відзначив, що в архівній науці відбувається зміна парадигми ("the paradigm shift")[10]. Згодом відомий канадський теоретик архівознавства Т. Кук у своїй фундаментальній праці "Минуле як пролог" ("What is Past is a Prologue") підкреслював, що "нова парадигма для архівів змістила фокус на контекст (значення), ціль, намір, взаємозв'язки, функціональність та підпорядкованість документів, їх утворювачів, а також процес створення"[11]. Отже, наукові ідеї постмодернізму мали глибокий вплив на еволюцію теоретичних засад архівознавства, змусили архівістів по-новому подивитися на "рамки" професії, які були значною мірою сформовані під впливом позитивістської наукової парадигми на межі XIX та XX ст.

На думку канадської архівістки, професора Торонтського університету Х. Мак-Нейл (Heather MacNeil), "ми маємо змінити наше сприйняття природи архівів, перш ніж змінимо наші методологічні підходи до них"[12]. Отже, у сучасному науковому дискурсі присутній новий, відмінний від позитивістського, погляд на природу та цінність архівів, який ставить перед архівістами завдання пошуку нової перспективи в осмисленні ролі архівів у сучасному світі та свого місця у професії.

Т. Кук у своїй відомій праці "Архівна наука та постмодернізм: Нове формулювання для старих концепцій" ("Archival Science and Postmodernism: New Formulation for Old Concepts"), розглядаючи природу постмодернізму та архівної науки, окреслив дві великі зміни в

архівному мисленні, які наприкінці XX ст. заклали фундамент для зміни архівної парадигми[13]. На думку вченого, "у центрі нової парадигми знаходиться переосмислення погляду на архіви (документи) як статичні фізичні предмети та сприйняття їх в якості динамічних віртуальних ідей (понять)"[14], відхід від бачення документів як пасивних продуктів людської чи адміністративної діяльності та розгляд документів як активних учасників процесу формування індивідуальної та суспільної (інституційної) пам'яті. Докладний аналіз цієї праці здійснила українська вчена-архівознавець Л. Приходько, яка підкреслила важливу думку Т. Кука про те, що "зміна архівної парадигми спонукає архівістів не тільки ідентифікувати самих себе як хранителів документальної спадщини, а й усвідомити виняткову важливість власної участі в історичному процесі, утверджувати та поглиблювати свою активну роль у формуванні суспільної пам'яті людства"[15].

Важливе місце серед сучасних досліджень щодо сутності архівів та завдань архівної науки посідає стаття голландського архівіста, професора Амстердамського університету Еріка Кетелаара, присвячена ролі наукового дослідження у розвитку архівістики та архівної професії, яка побачила світ 2000 р. на сторінках журналу "The American Archivist"[16]. У ній автор наголошував на тому, що нова архівістика вимагає, щоб архівна освіта носила порівняльний та міждисциплінарний характер. Новітні технології нещодавно "відкрили очі" архівістів. Традиційно архівісти управляли документами як речовими пам'ятками, артефактами. Ситуація кардинально змінилася з появою електронних документів. Настільки кардинально, що стара архівна парадигма потребувала суттєвих змін. Для позначення цього явища Т. Кук запровадив визначення "*післяохоронний менталітет*" ("*a postcustodial mindset*")[17]. Учений підкреслював, що така зміна ролі архівів становить виклик як для архівістів, так і для викладачів та дослідників, вимагає нових методів архівної експертизи документів.

У той час, коли в архівній науці домінувала парадигма архівів як історичних джерел, вона розвивалась в якості "*класичної описової архівістики*" ("*classical descriptive archivistics*"), яка значною мірою використовувала історичні знання та методи спеціальних (допоміжних) дисциплін – палеографії, дипломатики, евристики та ін. Сьогодні на зміну їй, за висловом Е. Кетелаара, прийшла "*сучасна функціональна архівістика*" ("*modern functional archivistics*")[18], яка продовжує використовувати історичні методи, але розвивається в значно ширшому міждисциплінарному контексті.

Традиційно архівіст виконував перш за все функції зберігача документів. Однак у сучасному світі фокус архівістики змістився з неактивної фази життя документної інформації та охопив увесь життєвий цикл документів. На думку Е. Кателаара, компаративна архівістика виходить

за межі трактування предмета та його викладання у міждисциплінарній та багатокультурній площині, вона є глобальною і пов'язана з поняттям "*архіви без кордонів*" ("*archives without boundaries*")[19].

Е. Кателаар порушує ще одну важливу проблему – "*архівного мислення*". Він вважає, що сучасного архівіста треба вчити не тільки "професійному ремеслу", але й "професійному мисленню". По відношенню до архівної освіти це означає зміщення акцентів у навчанні зі здобуття навичок і знань на усвідомлення та розуміння процесів. Важливою передумовою формування сучасного професійного архівіста в академічному середовищі є наближення студента до дослідницької роботи в процесі навчання, за висловом Е. Кетелаара – інтегрування дослідження до навчального процесу[20]. Архівознавче дослідження зрештою має врятувати професію, тому що дослідження – це інструмент пошуку, експерименту, відкриттів, змін та вдосконалення.

Той факт, що тема архівів сьогодні привертає увагу представників різних галузей знань, підтверджує аналітична праця американського культуролога Марлен Маноф (Marlen Manoff)[21], яка простежила інтерпретацію місця архівів у соціокультурному просторі "очима" літературних критиків, філософів, соціологів, антропологів, політологів, географів тощо. Зокрема, вона звернулася до аналізу двох випусків журналу "History of the Human Sciences" за 1998 р. та 1999 р., у яких представники різних гуманітарних та соціальних наук аналізували значення архівів у політичному світі, ставили питання про роль архівів у формуванні національної свідомості, розвитку демократії, аналізували внесок архівів в історію, літературу, мистецтво. У цьому контексті слід також згадати оригінальне літературознавче дослідження американської вченої С'юзанн Кін (Suzanne Keen)[22], присвячене концепту архіву в англійському історичному романі останньої чверті XX ст. У ньому знайшли відображення історичні, ідеологічні та літературні чинники, що призвели до появи низки романів, події яких розгорталися в архівному та бібліотечному середовищі та були пов'язані з давніми рукописами, резонансними відкриттями архівних таємниць. Актуалізацію "*архівних романів*" ("*romances of the Archive*") автор пояснювала передусім процесами деколонізації, ностальгією за минулим та втратою могутності колишньої Британської імперії. У своєму дослідженні літературного "образу архіву" вона використовувала дуже широке тлумачення терміну – від писемних, аудіовізуальних документів та рідкісних книг до "фізичних місць їх зберігання" (архівних, бібліотечних, музейних, університетських споруд, а також горищ і навіть прихованих у меблях таємних шухлядок). С. Кін звернулась також до абстрактного тлумачення терміну у філософській концепції М. Фуко як сфери дискурсу, але протиставила йому своє власне, "предметне" бачення[23]. Принагідно зазначимо, що це дослідження викликало певний резонанс і в укра-

їнському порівняльному літературознавстві (його загальні положення були проаналізовані у публікації О. Бойніцької)[24].

У контексті постколоніальних студій розглянув феномен архіву Томас Річардс (Thomas Richards) у праці "Архів імперії" ("The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire"), яка побачила світ 1993 р. у Лондоні. Аналізуючи вплив літератури та письменників на формування "образу" Британської імперії, автор використав поняття "*імперського архіву*" як своєрідного ключа для розуміння Англії XIX ст., підкреслюючи, що контроль над архівом є однією з форм політичної влади. У своєму трактуванні поняття "архів" Т. Річардс вийшов далеко за межі його тлумачення в якості адміністративної установи, будівлі або зібрання текстів, а надав йому метафоричного значення. За його визначенням, архів – це "утопічний простір всебічного знання" ("a utopian space of comprehensive knowledge"), колективна уява, "сукупний образ" всього, що відомо та варто пізнати[25].

Сучасні дослідники підкреслюють важливість архівів не лише для соціально-правової та наукової сфери, але й в цілому для існування та розвитку демократичного суспільства. М. Маноф, зокрема, відзначала, що постколоніальні студії створюють можливість для виявлення маніпуляцій історичними документами зі сторони імперських чинників, демонструючи, як влада впливала на формування колоніальних архівів, переслідуючи свої власні цілі, і як інтерпретація архівних документів у тоталітарних державах завжди відбувалась в інтересах тих, кому належав контроль над архівами[26]. З іншого боку, німецький історик і культуролог Вольфганг Ернст (Wolfgang Ernst), розглядаючи еволюцію становища та ролі архівів у Німеччині на різних етапах її державного розвитку, підкреслював, що процес політизації архівів передбачає "вбудовування вмісту архіву в ідеологічний нарратив" і перетворення його на об'єкт мікрополітики, що регулює доступ до документної інформації[27]. Звертаючись до аналізу політики націонал-соціалістів в архівній галузі, вчений простежував спроби "мобілізації архівної пам'яті" на службу ідеології, "монументалізації" певних документів поза історичним контекстом із метою їх використання в ідеологічних цілях[28].

Архівісти мають усвідомлювати, як нові методи наукового пізнання та комунікації трансформують способи збирання, систематизації, зберігання та надання доступу до архівів. Сьогодні архівісти розуміють, що широке використання архівних колекцій важливе не лише в дослідницьких цілях, але й для забезпечення прав людини, демократичних свобод, контролю над інститутами влади.

У фокусі досліджень не лише архівознавців, але й істориків, соціологів, політологів різних країн світу сьогодні перебувають проблеми еволюції стосунків між архівами та владою, ролі архівів у збереженні та процесі творення колективної пам'яті. Актуалізація цих питань

на сучасному етапі обумовлюється інтенсивним розвитком процесів інформатизації, які ставлять перед архівами нові завдання і виклики, змушують архівістів переосмислити свою місію та роль у суспільстві.

У цьому зв'язку не можна не звернутися до концепції архіву як "*місця пам'яті*" (франц. *lieu de mémoire*). Сам термін, як відомо, був уведений до наукового обігу французьким істориком П'єром Нора (Pierre Nora) на початку 1980-х років для позначення місць, символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади та цінності, де пам'ять кристалізується та проявляє себе в окремі історичні моменти[29]. І хоча запропонована П. Нора концепція ґрунтувалася на вивченні історичних місць Франції, вона була сприйнята представниками різних галузей соціогуманітаристики та набула поширення й розвитку у дослідженнях комеморативних практик у різних країнах світу.

У своїх дослідженнях П. Нора відносить архіви, поряд із бібліотеками, музеями, словниками, до базових інструментів історичної праці та найбільш символічних об'єктів людської пам'яті[30]. Розглядаючи архіви серед головних "бастіонів місць пам'яті", він з певним скепсисом відзначає, що у сучасному світі історики перевантажені, "пригнічені культом документів". Водночас суспільство, як ніколи раніше, "проповідує релігію збереження та створення архівів", "упорядкування матеріальних слідів того, що ми не можемо запам'ятати"[31]. У своїй концепції пам'яті вчений виходить із того, що по мірі зникнення традиційної пам'яті суспільство все гостріше відчуває потребу у збереженні всіх залишків, свідоцтв, документів минулого, оскільки неможливо передбачити, що саме потрібно буде згадати. З цього випливає бажання перетворити все на архів. За висловом П. Нора, відбувається "недиференційоване розширення матеріального поля", у т. ч. "поля творення" документів, яке охопило всі верстви суспільства. Останнє призвело до того, на думку вченого, що "творення архівів стало імперативом епохи"[32]. У цьому контексті П. Нора було порушено надзвичайно важливу та актуальну для архівістів проблему експертизи цінності та відбору документів на зберігання. Зокрема, автор наголошував на тому, що для професійних архівістів сьогодні надзвичайно важливим є володіння "мистецтвом підконтрольного руйнування"[33]. Безкінечне продукування архіву стало загостреною якістю нової свідомості, оскільки "жага пам'ятати перетворює кожного в історика", і в цьому "гіпертрофованому збільшенні функцій пам'яті" учений вбачав небезпеку. На думку П. Нора, місця пам'яті є такими у випадку, коли вони інтегрують у собі три сенси – матеріальний, символічний та функціональний; з огляду на це, архівосховище є місцем пам'яті, якщо уява наділить його "символічною аурою"[34].

Висунута П. Нора концепція "місць пам'яті" знайшла подальший розвиток у працях представників різних галузей соціогуманітаристи-

ки. Упродовж останніх десятиліть проблеми архівів як установ пам'яті перебувають у фокусі архівознавчих досліджень. Вони неодноразово обговорювалися на міжнародних архівних форумах, серед яких – XV Міжнародний конгрес архівів "Архіви, Пам'ять, Знання" (Відень, 2004 р.), Міжнародна конференція "Архіви серед інститутів пам'яті" (Варшава, 2004 р.) та ін.[35]

Американська дослідниця, професор географії Техаського університету Кеннет Е. Фут (Kenneth E. Foote) у своєму виступі на 49-й щорічній зустрічі Товариства американських архівістів у далекому 1985 р., опублікованому на сторінках журналу "The American Archivist" під назвою "Пам'ятати та забувати: Архіви, пам'ять і культура" ("To Remember and Forget: Archives, Memory, and Culture"), зазначала, що ідея архівів як колективної пам'яті використовується як метафора при обговоренні соціальної та культурної ролі архівів. Натомість, на її думку, ця ідея є ширшою, ніж метафора: архіви, разом із іншими джерелами комунікації, такими як усні та обрядові звичаї, допомагають підтримувати культурні традиції та цінності суспільства, передавати інформацію від одного покоління іншому[36]. Дослідження з антропології, соціології, лінгвістики доводять, що матеріальні об'єкти, артефакти та документи, включаючи ті, що зберігаються в архівних колекціях, відіграють важливу роль у людській комунікації. Дві ключові тези статті полягали у наступному: по-перше, архіви слід розглядати як цінні засоби поширення часових і просторових меж людської комунікації; по-друге, архіви, інтегруючи свої зусилля з іншими установами пам'яті, можуть підтримувати репрезентацію минулого своїми специфічними засобами[37]. З огляду на це діяльність архівів слід розглядати у широкому соціокультурному контексті, що дасть можливість кращого розуміння впливу соціального середовища на процес створення документів.

Натомість Е. Кетелаар, аналізуючи процес створення, зберігання та використання архівної інформації, запропонував своє бачення "*образу архіву як машини часу*" ("*the archive as a time machine*"), яка уможливлює передавання інформації про досвід людської діяльності у просторі та часі[38]. Підтримуючи думку про те, що архівісти відіграють помітну роль у формуванні колективної пам'яті, британський архівіст Ричард Кокс (Richard J. Cox) трактував архіви як "символічну проміжну станцію на шляху до колективної пам'яті" ("a symbolic way station on the road to a collective memory")[39].

В українській історіографії архівам як установам пам'яті були присвячені публікації відомої вченої-архівознавця І. Матяш, в яких дослідниця звернулась до аналізу напрацювань низки західноєвропейських та північноамериканських авторів та розглянула такі метафоричні образи архівів, як "скарбниці пам'яті нації", "будинки пам'яті", "сховища пам'яті", "суспільні інститути пам'яті", а також проаналізувала вико-

ристання П. Нора "емоційно забарвлених" понять-новотворів: "пам'ять-архів", "вторинна пам'ять", "пам'ять-протез"[40].

Важливими для розуміння нового бачення архівів у постмодерному світі є погляди, висловлені канадськими архівістами Т. Куком та Джоан Шварц (Joan M. Schwartz) у їхній спільній концептуальній публікації "Архіви, документи та влада: Творення сучасної пам'яті" ("Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory"), яка побачила світ на сторінках міжнародного архівного журналу "Archival Science" у 2002 р.[41] У ній, зокрема, наголошувалося на тому, що архівні інституції традиційно розглядалися істориками та іншими користувачами як "нейтральні сховища фактів", "пасивні ресурси" для використання у різних наукових та культурних цілях. У свою чергу архівісти до останнього часу популяризували, за висловом Т. Кука та Д. Шварц, професійний міф про свою неупередженість, нейтральність та об'єктивність. Натомість дослідники наголошували на тому, що архіви традиційно засновувалися представниками влади для захисту та посилення їх позицій у суспільстві. Через архіви влада здійснювала контроль над минулим. У процесі відбору документів на зберігання через експертизу їх цінності, подальшу систему зберігання, організацію інтелектуального доступу до частини документів завдяки їх описуванню архівісти постійно реорганізують, по-новому інтерпретують та "заново відкривають" архів ("reinvent the archive")[42]. Все це, на думку авторів дослідження, становить величезну владу над пам'яттю та ідентичністю, над тими засобами, за допомогою яких суспільство шукає підтвердження та обґрунтування засадничих цінностей, витоків та подальших шляхів розвитку.

До останнього часу архівісти здійснювали передусім своєрідну "посередницьку", комунікаційну місію між фондоутворювачами та користувачами документів. В інформаційному суспільстві роль та функції архівістів значно поглиблюються та розширюються, оскільки вони залучаються до формування документальних ресурсів на всіх етапах життєвого циклу документів, контролюють адміністративну та правову підзвітність державних інституцій, корпорацій, окремих осіб, беруть участь в обговоренні та імплементації політики щодо свободи інформації, захисті авторських прав та інтелектуальної власності[43]. В одному з підрозділів своєї праці з промовистою назвою "Архіви влади, влада архівів", Т. Кук та Д. Шварц підкреслювали, що "архіви завжди перебувають на перетині минулого, сучасного та майбутнього", надаючи сьогодні можливість контролювати, що майбутнє знатиме про минуле[44]. Саме вони визначали і визначають, які "голоси" звучатимуть найпотужніше з глибини століть, а які можуть бути не почутими через розпорошеність або незбереженість документальних свідчень.

Не менш важливими є погляди Т. Кука на еволюцію архівів у світлі змін, що відбулися у створенні документів, способах зберігання, пере-

давання та презентації інформації. Революція в інформаційних технологіях змінила не тільки зміст того, що архіви збирають, але й саму роль архівів у суспільстві. Якщо до XX ст. вони фокусували свої зусилля на задоволенні потреб держави і влади, то, починаючи з другої половини XX ст., із розширенням доступу до інформації, процесами демократизації архіви змістили свою увагу на задоволення запитів і потреб громадянського суспільства.

Цікаві думки щодо сутності архівів висловив у низці своїх праць та виступів професор історії та директор програми з управління архівами і документами Університету Західного Вашингтону Рендал Джімерсон (Randall C. Jimerson). У своєму президентському зверненні на щорічному зібранні Товариства американських архівістів у серпні 2005 р. у Новому Орлеані, згодом опублікованому в розширеній версії на сторінках журналу "The American Archivist", Р. Джімерсон представив яскравий метафоричний образ архіву[45]. Він розпочав свій виступ з того, що уві сні він увійшов до храму, де відчув просвітлення. Проте коли масивні двері храму зачинилися, він опинився у погано освітленій кімнаті з високими вікнами, що не дозволяли променям світла досягати його. Несподівано до нього наблизився охоронець, і храм перетворився на в'язницю. Охоронець наказав залишити речі у шафі, після чого він сів за стіл і розпочав заповнювати форму з персональними даними. Увесь цей час охорона та камери безпеки постійно спостерігали за його діями. Згодом він зрозумів, що зголоднів, до нього підійшла молода жінка і запропонувала меню – в'язниця перетворилась на ресторан. Меню, яке простягнула йому офіціантка, не містило переліку страв – лише назви компаній, що продавали упаковану їжу. Невдовзі після замовлення йому принесли кілька коробок, наповнених різними продуктами. Проте це були лише набори продуктів, лише пропозиція "їжі", з якої він ще мав приготувати свою власну "страву"[46].

У такий посіб Р. Джімерсон намагався налаштувати американських архівістів на роздуми щодо місця архівів у суспільній свідомості, окресливши своє бачення у формі трьох образних метафор: 1) храму, що уособлював авторитет та контроль над колективною пам'яттю, 2) в'язниці, що символізувала контроль над збереженням документів та 3) ресторану, який унаочнював роль архівіста як інтерпретатора та медіатора між фондоутворювачами, документами та користувачами. Таким чином, Р. Джімерсон намагався створити метафоричну картину різних "образів" архіву, з яких храм відображав владу авторитету, в'язниця – владу контролю, ресторан – владу інтерпретації та комунікації. І все це в сукупності відображало тривимірність архівних функцій: збирання та відбору, збереження та доступу.

У "храмах" архівісти приймають надзвичайно важливе рішення про те, які документи зберігатимуться для майбутніх поколінь, а які будуть

знищені, і таким чином вони беруть безпосередню участь у конструюванні національної ідентичності. Згодом архівісти привносять порядок у хаос, організують його, структуруючи та пов'язуючи між собою документальні зібрання, шифруючи та описуючи окремі документи. І, зрештою, вони створюють умови для їх удоступнення та використання.

Нарешті, Р. Джімерсон малює образ архіву як ресторану, куди приходять спраглі за правдою та знаннями дослідники. Всі користувачі архівів інтерпретують та надають форми почерпнутій у документах інформації, за образним висловом Р. Джімерсона – залишають на них "відбитки своїх пальців" ("all who touch them leave fingerprints, altering and shaping the meaning of the documents")[47].

Для суспільства надзвичайно важливо зберігати документальні свідчення про різні прояви суспільного життя, щоб запобігти явищу амнезії. Тоталітарні режими змушують людей не пам'ятати, забувати окремі факти, події, імена. З огляду на це, архіви дуже важливі не тільки для істориків, але й для всіх громадян, щоб зберігати правду, контролювати відповідальність влади та захищати соціальні інтереси.

У свій час роль влади над суспільною пам'яттю яскраво охарактеризував видатний англійський письменник Джордж Оруел у романі-антиутопії "1984". Сьогодні його вислів: "Хто контролює минуле, той контролює майбутнє; хто контролює сьогодення, той контролює минуле" ("Who controls the past, controls the future; who controls the present, controls the past"), набув уже хрестоматійного звучання та цитується політиками, вченими, літераторами, публіцистами в усьому світі[48]. Погляди Д. Оруела щодо документів та пам'яті вперше інтерпретувала по відношенню до архівів американська дослідниця Хелен В. Семюелс (Helen Willa Samuels) у праці "Хто контролює минуле" ("Who Controls the Past")[49].

Особливу увагу сучасних науковців привертає місце архівів в інформаційному просторі та суспільстві, що постійно змінюється. У цьому контексті значний інтерес становлять думки, висловлені вже згадуваним нами німецьким культурологом, професором Університету Гумбольдта у Берліні В. Ернстом у статті "Архів як метафора: від архівного простору до архівного часу" ("The Archive as Metaphor: From Archival Space to Archival Time")[50]. В. Ернст відзначає, що в наш час архів став універсальною метафорою для всіх можливих форм збереження інформації та пам'яті. У традиційному суспільстві архів був втіленням "комеморативної практики адміністративної влади", його історія у буквальному сенсі слова розпочиналась з адміністративної інституції (однією з яких був "archeion" у Давній Греції). Натомість у цифровому середовищі статична форма організації архіву витісняється її динамічними аналогами у нескінченному інформаційному потоці. В. Ернст вживає метафоричне порівняння архівного простору

(сховища) з комп'ютерним жорстким диском ("hardware"), а його документальне наповнення ("data narratives") порівнює з гнучким та мобільним програмним забезпеченням ("software")[51]. Сьогодні, на думку В. Ернста, просторова метафора архіву трансформується у часовий вимір, а "динамічні архіви" ("time-based archive"), пов'язані з даними в електронних системах, поступово витісняють традиційні архіви з чітко визначеною локалізацією. Причому Інтернет створив "*нову культуру пам'яті*", новий тип "культурно-технологічної пам'яті" ("комп'ютерної пам'яті"), яка більше не перебуває в одному специфічному місці з ієрархічним контролем доступу. При цьому В. Ернст вживає ще одну метафору, зазначаючи, що архів перетворився на "*кібернетичну машину пам'яті*", яка має стати предметом вивчення "медіа-архівології" ("media archivology")[52]. Слід також відзначити, що автор не відносить архіви до місць соціальної пам'яті, натомість наголошуючи на їх значенні як інформаційних сховищ.

Водночас й сьогодні частина архівної спільноти продовжує обстоювати класичне формулювання концепту "архіву" передусім як місця зберігання документів. У зв'язку з цим варто згадати статтю відомої канадської архівістки, професора Школи бібліотечних, архівних та інформаційних студій Університету Британської Колумбії Лучани Дюранті (Luciana Duranti) "Archives as a Place"[53]. Авторка, розглядаючи концепцію архівів як місць фізичного зберігання документів, протиставляє її трактуванню Т. Куком майбутнього архівів як "віртуальних архівів без стін" ("virtual archives without walls")[54]. Л. Дюранті простежує походження концепту архіву як місця, адміністративної установи від часів античності, наводячи його перше трактування у римському праві, зокрема в Кодексі Юстиніана, та практичну реалізацію у формі римського Табуляріуму (Tabularium), який був місцем зберігання документів під юрисдикцією державної влади[55]. Місцем, яке знаходилося у серці Капітолійського пагорбу, поряд із храмами, ринком та іншими адміністративними спорудами. Воно надавало документам силу достовірності й автентичності. Згодом, у добу Середньовіччя, архіви продовжували посідати важливе місце серед державних та міських інституцій, розташовувалися у ратушах, магістратах, баштах замків, центрах політичної влади та громадського життя. Вони символізували владу законів, привілеїв, майнових прав. Сучасне розуміння архівів зародилося у добу Французької революції кінця XVIII ст. із заснуванням Національного архіву як сховища історичних документів та прийняттям першого у світі архівного закону (1794 р.)[56]. Після цього архіви поступово почали розглядатися як символи націотворення, як інструменти захисту прав громадян, відповідальності та прозорості влади. Проте саме у цей час, на думку Л. Дюранті, була закладена дихотомія між адміністративними архівами, що виконують правові функції, та історичними

архівами – установами пам'яті[57]. Основна теза, яку Л. Дюранті обстоює у цій публікації, полягає у символічності функцій архівних будівель як центрів державного і суспільного життя, як гарантів достовірності та збереженості документів. Учена дотримується тієї точки зору, що захист автентичності історичних документів не можливий поза їх зберіганням у відповідно обладнаному архівному сховищі; для збереження, безпеки та стабільності документів необхідно, щоб вони переступили "архівний поріг" ("pass the archival threshold"), за яким неможливими будуть будь-які зміни, і де кожен із документів розглядатиметься як доказ (свідчення) та пам'ятка[58]. На думку Л. Дюранті, архіви як інституції та споруди мають залишатися у "серці пульсуючого громадського життя" "як орієнтири та символи", але понад усе як активні учасники життя всіх людей[59].

До цих тез Л. Дюранті у свою чергу звертаються австралійські архівісти, автори колективної монографії "Архіви: обіг документів у суспільстві" ("Archives: Recordkeeping in Society")[60]. Зокрема, Адріан Каннінген (Adrian Cunninghan) у підрозділі "Архівні інституції" простежує історичну еволюцію архітектурного вирішення архівних будівель, які мають стверджувати роль та значення архівів у суспільстві. Він наводить цікавий вислів президента США Герберта Гувера при закладенні фундаменту будівлі Національного архіву у Вашингтоні у лютому 1933 р.: "Храм нашої історії відповідно стане однією з найкрасивіших споруд Америки, відображенням американської душі" ("The temple of our history will appropriately be one of the most beautiful buildings in America, an expression of the American soul")[61]. Отже, й до сьогодні одним з яскравих метафоричних образів архіву залишається успадкований від давніх часів образ "*храму історії*", доповнений у модерну добу націотворення метафоричним втіленням *архіву як* "*душі нації*".

Таким чином, "образ" архіву сьогодні переступив просторові межі архівних будівель та архівної професії і набув універсального звучання. У його формуванні беруть участь не лише державні та владні чинники, професійні архівісти та історики, але й філософи, культурологи, соціологи, спеціалісти у галузі інформаційних технологій, митці та літератори. Новому осмисленню ролі архівів у сучасному світі сприяло застосування методологічного інструментарію постмодерністських концепцій. Поряд із традиційним трактуванням архівів як інституцій, документальних сховищ та колекцій, адміністративних органів та інформаційних центрів, з'явилося модерне бачення архівів у вигляді динамічних баз даних та електронних ресурсів. Водночас трактування низкою дослідників архіву як першооснови, на якій ґрунтується людське знання, пам'ять та влада, призвело до появи онтологічних метафор "архіву-пам'яті", "архіву-машини часу". Обґрунтування концепції архівів як установ пам'яті мало суттєвий вплив на усвідомлення сус-

пільством їх ролі та значення у збереженні й ретрансляції колективної пам'яті, еволюції стосунків із владою, забезпеченні доступу до документів як основи демократичного устрою, дотриманні громадянських прав і свобод. Розширення соціально-комунікативних функцій архівів в інформаційному середовищі порушило питання про роль архівів не тільки у життєвому циклі документів та управлінні документаційнами процесами, але й у творенні нової культури пам'яті. Критичні прочитання культурологами "архівних романів" дали можливість не лише по-новому подивитися на втаємничений світ архівів, але й оцінити художні віддзеркалення архівних образів. Усі ці нові інтерпретації дають нам сьогодні можливість заново "відкривати" архів, розширювати рамки його сприйняття професійною спільнотою та суспільством у цілому. Водночас слід пам'ятати, що національні архіви країн мають залишатися важливими символами націотворення, не втрачаючи при цьому своєї поліфонічності та багатокультурності, перебувати у серці пульсуючого громадського життя.

---

[1] Визначення терміну "архів" та етимологію його походження див.: Архівознавство: Підруч. для студ. вищ. навч. закладів України/редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 1998. С. 6; Українська архівна енциклопедія/редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) [та ін.]. Київ, 2008. С. 45; *Матяш І.* Архівознавство: методологічна засади та історія розвитку. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2012. С. 60–74; *Її ж.* Основні поняття архівознавства//Архіви України. 2010. № 3–4. С. 23–27; Archives//Multilingual Archival Terminology/International Council on Archives. URL: http://www.ciscra.org/mat/mat/term/64 (дата звернення 25. 10. 2016)

[2] Про використання французькими істориками образних символів архівів у періодизації історії архівів див.: *Старостин Е. В*. Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. Москва, 1997. С. 41–45; *Матяш І*. Архівознавство… С. 193–194, 202–203; Archives et nations dans l'Europe du XIXe siècle: Actes du colloque organize par l'École nationale des chartes (Paris, 27–28 avril 2001) avec le soutien des Archives nationals/réunis par Bruno Delmas et Christine Nougaret. Paris: École des chartes, 2004. P. 17.

[3] Відома праця французького філософа Мішеля Фуко "Археологія знання" ("L'archéologie du savoir") вийшла в світ у Парижі 1969 р. Англ. вид.: *Foucault Michel*. The Archaeology of Knowledge/trans. A.M.Sheridan Smith. London; New York: Routledge, 2002; укр. вид.: *Фуко Мішель*. Археологія знання/пер. з франц. В. Шовкун. Київ: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003.

[4] *Derrida Jacques*. Mal d'Archive: Une Impression Freudienne. Paris: Éditions Galilée, 1995. Англ. вид.: Archive Fever: A Freudian Impression/trans. Eric Prenowitz. Chicago: University of Chicago Press, 1996.

[5] *Derrida Jacques*. Archive Fever… P. 91.

[6] Ibid.

[7] Див. укр. переклад: *Кун Томас*. Структура наукових революцій/перекл. О. Васильєвої. Київ: Port-Royal, 2001. 228 с.

[8] Про це докл. див.: *Приходько Л.* Історіографія проблемних питань поняття "архівний фонд" у зарубіжному архівознавстві другої половини XX ст.// Студії з архівної справи та документознавства. 2011. Т. 19. Кн. 1. С. 26–42.

[9] *Ketelaar Eric.* Archivistics Research Saving the Profession//The American Archivist. 2000. Vol. 63 (Fall/Winter). P. 325–326; див. також: *Taylor Hugh A.* Transformation in the Archives: Technological Adjustment or Paradigm Shift?// Archivaria. 1987–1988. Vol. 25 (Winter). P. 12–28; *Cook Terry*. What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift// Archivaria. 1997. Vol. 43 (Spring). P. 17–63.

[10] *Taylor Hugh A*. Transformation in the Archives… P. 12–28.

[11] *Cook Terry*. What is Past is Prologue… P. 48.

[12] *MacNeil Heather.* Archival Theory and Practice: Between Two Paradigms// Archives and Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research. 2007 (September). Vol. 1. № 1. P. 517–545.

[13] *Cook Terry.* Archival Science and Postmodernism: New Formulation for Old Concepts//Archival Science. 2001. № 1. P. 3–24.

[14] Ibid. P. 4.

[15] *Приходько Л.* Історіографія проблемних питань поняття "архівний фонд"… С. 39.

[16] *Ketelaar Eric.* Archivistics Research Saving the Profession. P. 322–340.

[17] Див.: *Cook Terry*. What is Past is Prologue … – P. 48. Т. Кук зазначав, що вперше згаданий термін використав Геральд Ф. Хем у праці: *Ham Gerald F.* Archival Strategies for the Postcustodial Era//The American Archivist. 1981. Vol. 44 (Summer). P. 207–216.

[18] *Ketelaar Eric.* Archivistics Research Saving the Profession… P. 327.

[19] Ibid. P. 330.

[20] Ibid. P. 332.

[21] *Manoff Marlen.* Theories of the Archive from Across the Discipline// Libraries and the Academy. 2004. Vol. 4. № 1. P. 9–25. URL: https://muse.jhu.edu/journal/159 (дата звернення: 5. 10. 2016)

[22] *Keen Suzanne*. Romances of the Archive in Contemporary British Fiction. Toronto: University of Toronto Press, 2001. 288 p.

[23] Див. рец.: *Miller April*. Romances of the Archive in Contemporary British Fiction. Suzanne Keen. Toronto: University of Toronto Press, 2001. 288 p.// Archivaria. 2002. Vol. 74. P. 174–175.

[24] Див.: *Бойніцька О. С.* Концепт архіву в англійському історіографічному романі // Мова і культура. 2012. Вип. 15. Т. 2. С. 329–332.

[25] *Richards Tomas*. The Imperial Archive: Knowledge and the Fantasy of Empire. London; New-York: Verso, 1993. P. 11.

[26] *Manoff Marlen.* Theories of the Archive from Across the Discipline… P. 16. URL: https://muse.jhu.edu/journal/159 (дата звернення: 5. 10. 2016)

[27] *Ernst Wolfgang*. Archival Action: The Archive as ROM and Its Political Instrumentalization Under National Socialism//History of Human Sciences. 1999. Vol. 12 (May). № 2. P. 13–34. Рос. перекл.: *Эрнст Вольфганг*. Архивация: архив как хранилище памяти и его инструментализация при национал-социализме/пер. с англ. А. Нестерова//Новое литературное обозрение. 2005. Вып. 74. С. 135–154. URL: http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/ern9.html (дата звернення: 29. 09. 2016).

[28] Там само.

[29] *Nora Pierre*. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoires// Representations. 1989. № 26 (Spring). Special Issue: Memory and Counter-Memory. P. 7. URL: https://www.jstor.org/stable/2928520 (дата звернення: 3. 10. 2016); *Нора Пьер*. Проблематика мест памяти/Франция-память/П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. С. 17–18.

[30] *Нора Пьер*. Проблематика мест памяти. С. 26.

[31] Там само. С. 29.

[32] Там само. С. 30–31.

[33] Там само. С. 30.

[34] Там само. С. 40.

[35] Archives among the Memory Institutions: Papers of the International Conference, Warsaw, May 28–29, 2004/The Head Office of State Archives; ed. by A. Biernat and W. Stepniak. Warszawa, 2004. 250 p.

[36] *Foote Kenneth E.* To Remember and Forget: Archives, Memory, and Culture// The American Archivist. 1990. Vol. 53 (Summer). P. 378–392.

[37] Ibid. P. 379–380.

[38] *Ketelaar Eric*. Archival Temples, Archival Prisons: Modes of Power and Protection//Archival Science. 2002. Vol. 2. P. 233.

[39] *Cox Richard J.* No Innocent Deposits: Forming Archives by Rethinking Appraisal. Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2004. Цит. за: *Jimerson Randall C*. Embracing the Power of Archives//The American Archivist. 2006. Vol. 69 (Spring–Summer). P. 25.

[40] *Матяш І. Б.* Архіви як установи пам'яті//Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. 2013. Вип. 8. С. 61–69; *Її ж.* Установи пам'яті: поняття, місія, тенденції//Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. 2012. Вип. 4: Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. С. 7–18.

[41] *Schwartz Joan M., Cook Terry*. Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory//Archival Science. 2002. № 2. P. 1–19.

[42] Ibid. P. 1.

[43] Ibid. P. 2.

[44] Ibid. P. 13.

[45] *Jimerson Randall C*. Embracing the Power of Archives//The American Archivist. 2006. Vol.69 (Spring–Summer). P. 19–32.

[46] Ibid. P. 19.

[47] Ibid.

[48] Цит. за: *Jimerson Randall C*. Embracing the Power of Archives… P. 20.

[49] *Samuels Helen Willa*. Who Controls the Past // The American Archivist. 1986. Vol. 49 (Spring). № 2. P. 109–124.

[50] *Ernst W*. The Archive as Metaphor: From Archival Space to Archival Time// Open. 2004. Vol. 7. P. 46–53.

[51] Ibid. P. 47.

[52] Ibid. P. 51.

[53] *Duranti Luciana*. Archives as a Place//Archives and Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research. 2007. Vol. 1 (March). P. 445–466 (first published: Archives and Manuscripts. 1996. Vol. 24. № 2. P. 242–255).

[54] Див.: *Cook Terry*. Electronic Records, Paper Minds: The Revolution in information management and archives in the post-custodial and post-modernist era// Archives and Manuscripts, vol. 22, no. 2, November 1994, p. 314.

[55] *Duranti Luciana*. Archives as a Place… P. 447.

[56] Encyclopedia of Archival Science/ed. by Luciana Duranti, Patricia C. Franks. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield, 2015. P. IX.

[57] *Duranti Luciana*. Archives as a Place… P. 455.

[58] Ibid. P. 460.

[59] Ibid. P. 466.

[60] Archives: Recodkeeping in Society/ed. by Sue McKemmish, Michael Piggott, Barbara Reed, Frank Upword. Wagga Wagga: Center for Information Studies, Charles Sturt Iniversity, 2005. 348 p.

[61] Ibid. P. 45.

The article is devoted to the analysis of interpretation of the concept "archive" in the modern Western European and American historiography. It is considered evolution of a term from the perspective of the information society's scientific paradigm, as well as in the context of historians', archivists', philosophers', cultural scientists' views on archives. It is also analyzed usage of the concept "archive" as a metaphor within philosophy concepts and fiction.

Key words: archives; Archival Science; methodology; historiography; scientific paradigm; postmodernism; the information society.